

БАЧМАН ТА ЧИНГІЗИДИ: ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ЗАХІДНОГО ПОХОДУ

Пилипчук Я.В.

Монгольські завоювання у значній мірі вплинули на розвиток як Сходу так і Заходу. Вони відображені у величезній кількості хронік та досліджень. Однак і досі у ній залишаються "білі плями". Досі немає спеціальної студії присвяченій монгольському завоюванню Дашт-і Кипчак. Одним з найменш досліджених аспектів цієї проблеми є висвітлення діяльності кипчацького вождя Бачмана.

Про останнього згадували перські [Тизенгаузен 1884; Тизенгаузен 1941] та китайські хроністи [Бичурин 2005; Храпачевский 2004]. Російські науковці дізнались про факт існування даного кипчацького вождя завдяки публікації М. Бічуріним життєпису Мунке. Однак відсутність інтересу до нього з боку тогочасних орієнталістів не дозволило оцінити це відкриття належним чином. У історіографії постать Бачмана почала згадуватись із часу публікацій на Заході свідчень Рашид ад-Діна. Вперше переклад "Збірника літописів" зробив французький дослідник А. К. Д'Оссон у 30-х рр. XIX ст. [D'Ohsson 1834–1835].

Втім, Й. Гаммер-Пургшталь не згадував про Бачмана у доробку присвяченому Золотій Орді (Улусу Джучі) [Hammer-Purgstall 1840]. Загалом проблеми історії кочових народів у XIX ст. не знаходили широкого відгуку у науковій спільноті. Дореволюційний російський вчений П. Голубовський у монографії присвяченій історії кочівників Східної Європи IX–XIII ст. знав про Бачмана тільки завдяки французькому перекладу "Збірника літописів" [Голубовский 1884, 231–232]. Радянські дослідники історії кочівників О. Якубовський, Г. Федоров-Давидов, С. Плетньова також були знайомі з постаттю Бачмана за перськими джерелами [Греков, Якубовский 1950; Федоров-Давыдов 1966; Плетнева 1990]. Внаслідок такої обмеженості у джерельній базі постать Бачмана не дістала належного висвітлення. Вчені здебільшого інтерпретували свідчення перських хроністів Рашид ад-Діна та Джувейні.

Тільки наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. дослідники почали залучати при дослідженні даного аспекту історії монгольського

завоювання Дашт-і Кипчак свідчення китайського джерела Юань-ші. Публікацією матеріалів китайської хроніки по історії кипчаків на даний момент займаються Є. Кичанов та Р. Храпачевський [Кычанов 2001; Кычанов 2002.; Храпачевский 2004].

Ще на початку ХХ ст. німецький орієнталіст Й. Маркварт співставив свідчення китайських та перських джерел про Бачмана [Маркварт]. Казахський куманолог С. Ахінжанов у 80-х рр. ХХ ст. також намагався узгодити між собою свідчення китайських та мусульманських джерел про даного кипчацького вождя [Ахинжанов 1989]. Татарські вчені ж ввели у обіг дані татарських генеалогій та хронік стосовно історії Поволжя та Середньої Азії [Ахметзянов 1991; Усманов 1972]. У 2000 р. російський дослідник Є. Миськов нарешті присвятив спеціальну студію постаті Бачмана [Мысков 2000].

ХХІ століття відкриває нові перспективи для дослідження історії війн між монголами та кипчаками. Татарська дослідниця А. Арсланова здійснила джерелознавчий аналіз перекладу оповіді Рашид ад-Діна про Бачмана у російській історичній науці [Арсланова 2002, 167–169, 173–174].

У даній студії ми прагнемо дістати відповіді на кілька досі не з'ясованих питань з історії війн кипчаків із монголами, зокрема роль та місце у них Бачмана. Необхідно з'ясувати хронологію його діяльності, походження, а також визначити де його могли перемогти монголи.

Свідчення про Бачмана є у китайських та перських джерелах. Китайський хроніст згадував про нього на самому початку Великого Західного походу. Відомо, що одним з основних завдань монгольського походу на захід була перемога над кипчаками. Біограф Субедея повідомляв, що "[В год] и-вей (1236/1237), Тай-цзун приказал чжувану Ба-ду (Бату) пойти в Западный поход на Бачмана, и ещё сказал так: [Мы] услышали, что Бачман имеет ловкость и отвагу, Субэтай тоже имеет ловкость и отвагу, поэтому сможет победить его. Поэтому приказал ему [Субэтай] быть в авангарде и сразиться с Бачманом, а затем ещё назначил его командовать главной армией. После чего были захвачены жены и дети Бачмана на Каспийском море. Бачман узнал про приход Субэтая, сильно оробел и сбежал в море" [Храпачевский 2004, 503].

За даними Юань-ші у життєписі Мунке вказано, що цей монгольський царевич "напал на коліно Кипчак, старейшина коєго

Бацимак бежал на морской остров. Хан, услышавши об этом, немедленно пришел туда с войском. По счастью, сильный ветер согнал морскую воду с мелких мест, так чтоб можно было переправиться. Хан, обрадовавшись, сказал: "Само небо открывает дорогу мне". После пошел далее, изрубил войско Бацимаково и самого его взял в плен. Хан приказал ему стать на колена, но Бацимак сказал "Я был обладателем государства и могу ли дорожить жизнью? Сверх того, я не верблюд, для чего мне становиться на колена?" Хан приказал содержать его под караулом. Бацимак говорил стерегущим его: "Я, бежав в море, воображал себя рыбой, но наконец взят в плен. Так небу угодно. Теперь приближается время возвращения воды, и войскам надобно заблаговременно предпринять обратный путь". Хан, услышав об этом, немедленно возвратился в армию. В это время вода начала прибывать, и задние войска уже вплавь переправились. После этого хан с князем Бату пошел войною на Россию" [Бичурин 2005, 200–201].

Р. Храпачевський, розповідаючи про війну монголів проти кипчаків, навів схожу цитату з цзюаня №3 китайської хроніки Юаньші тайванського видання: "[Мэнгу] напал на племя кипчаков, а их главарь Бачман убежал на остров в море. Император узнал [об этом] и поспешил двинуть войска, чтобы прийти в его земли. Как раз в это время задул сильный ветер, воды моря отойшли и его мелководе можно было перейти. Император радостно сказал: "Так Небо открывает путь для меня". Поэтому [Мэнгу] перешел в наступление, перебил весь тот народ и схватил Бачмана, приказав [держат] его коленнопреклоненным. Бачман сказал так: "Я – государь страны, и разве стал бы любыми путями искать спасения? Мое тело не имеет горба и разве от стояния на коленях он появится?" [Мэнгу] тогда приказал посадить его в тюрьму. Бачман сказал охраняющим [его] так: "Я спрятался в море, от рыб не отличишь, однако в конце концов был пойман – Небо [так решило]! Сегодня уже подошел срок вернуться воде, войско должно быстрее возвращаться". Император послушался его, но вода уже подошла и последние войска переправлялись вплавь" [Храпачевский 2004, 375].

Перський історик Джувеїні наводив наступні свідчення: "Когда каан (Угетай) отправил Менгу-каана, Бату и других царевичей для завоевания Булгара, асов, Руси и племен кипчакских, когда все земли были очищены от смутьянов и всё, что уцелело от меча, преклонило голову перед начертанием (высшего) пово-

ления, то между кипчакскими негодьями оказался один, Бачман, который с несколькими кипчакскими удалцами успел спастись; к нему присоединилась группа беглецов. Так как у него не было (постоянного) местопребывания и убежища, где бы он мог остановиться, то он каждый день (оказывался) на новом месте, (был) как говорится в стихе: ”днём на одном месте, ночью на другом”, и из-за своего собачьего нрава бросался, как волк, в какую-нибудь сторону и уносил что-нибудь с собою. Мало-помалу зло от него усиливалось, смута и беспорядки усиливались. Где бы войска не искали следов (его), нигде не находили его, потому что он уходил в другое место и оставался неведимым.

Так как убежищем и притоном ему большею частью стали берега Итиля, укрывался и прятался в лесах их, наподобие шакала, выходил, забирал что-нибудь и опять скрывался, то повелитель Менгу-каан велел изготовить 200 судов и на каждое судно посадил сотню вполне вооружённых монголов. Он и брат его Бучек оба пошли облавой по обоим берегам реки. Прибыв в один из лесов, они нашли следы откочевавшего утром стана: сломанные телеги и куски свежего конского навоза и помёта, а посреди всего этого добра увидели большую старуху. Спросили, что это значит, чей это был стан, куда он ушел и где искать (его). Когда узнали наверняка, что Бачман только что откочевал и укрылся на остров, находящийся посреди реки, и что забранные и награбленные во время беспорядков скот и имущество находятся на этом острове, то вследствие того, что не было судна, а речка волновалась подобно морю, никому нельзя было переплыть туда, не говоря уже о том, чтобы погнать туда лошадь.

Вдруг поднялся ветер, воду от места переправы на остров отбросил в другую сторону и обнаружилась земля. Менгу-каан приказал войску немедленно поскакать (на остров). Раньше чем он (Бачман) узнал, его схватили и уничтожили его войско. Некоторых бросили в воду, некоторых убили, угнали в плен жен и детей, забрали с собою множество добра и имущества и (затем) решили вернуться. Вода опять заколыхалась и, когда войско перешло там, всё снова пришло в нужный порядок. Никому из воинов от реки беды не приключилось. Когда Бачмана привели к Менгу-каану, то он стал просить, чтобы тот удостоил убить его собственноручно. Тот приказал брату своему Бучеку разрубить его (Бачмана) на две части” [Тизенгаузен 1941, 24].

Дещо менш детально ці події описав Рашид ад-Дін. ”Затем царевичи, составив совет, пошли каждый со своим войском облавой, устраивая сражения и занимая попадавшие им по пути области. Менгу-каан с левого крыла ишёл облавою по берегу моря (Каспийского). Бачмана, одного из бесстыднейших местных эмиров, из народа кипчаков, из племени ольбурлик, и Качир-укуле, из племени асов, обоих забрали (в плен). Дело было так: этот Бачман с группой других воров спасся от меча; к нему присоединилось скопище других беглецов. Он бросался во все стороны и что-нибудь да уносил; бесчинство его увеличивалось со дня в день. Постоянного местопребывания он не имел, и потому войско монгольское не могло схватить его; он скрывался в лесах на берегах Итиля. Менгу-каан приказал изготовить 200 суден и на каждое из них посадить по 100 человек монголов в полном вооружении. Он же (сам) с братом своим Бучеком шли облавой по обоим берегам реки. В одном из итилийских лесов они нашли свежий навоз и прочее, (оставшееся) от спешно откочевавшего лагеря, а среди этого застали больную старуху. От неё узнали, что Бачман перебрался на один из островов и что всё, попавшее за это время в руки его, вследствие злодеяний и бесчинства (его), находится на том острове. За отсутствием суден, нельзя было переправляться через Итиль. Вдруг поднялся сильный ветер, вода забушевала и ушла в дугую сторону с того места, где переправлялись на остров. Благодаря счастью Менгу-хана, земля стала видна, (и) он приказал чтобы войска прошли (по ней). Они схватили его (Бачмана), истребили его сообщников, кого мечом, кого в реке, и взяли там много имущества. Бачман просил, чтобы Менгу-каан собственно благословенною рукою порешил дело (жизнь) его; он (Менгк-каан) приказал брату своему Бучеку разрубить Бачмана на две части. Качир-укулэ, (одного) из эмиров асов, также убили. И он (Менгу-каан) пробыл там то лето, а после того, в такику-иле, то есть в год курицы, соответствующий 634 г (4 IX 1236–23 VIII 1237), сыновья Джучи – Бату, Орда и Берке, сын Угетай-каана – Кадан, внук Чагатай Бури и сын Чингиз-хана – Кулькан занялись войною с мокшей, буртасами и арджанами и в короткое время завладели ими” [Тизенгаузен 1941, 35–36].

Джувейні, Рашид ад-Дін та укладачі Юань-ші повідомляли, що Бачмана монголам вдалось схопити на одному з островів на річці Волга. Очевидно вони могли знаходитись у її нижній частині

або дельті. Автор хроніки "Дафтар-і Чингіз-наме" вказував, що Ақтуба була юртом Бачман-хана [Усманов 1972, 116]. За однією з татарських генеалогій нащадком Бачмана названо Калдар-бека. Останній на думку М. Іваніч та Д.Ісхакова був одним із кримських карачі-беків і перекочував на територію Волзької Болгарії [Іваніч 2001, 317; Ісхаков 2001, 334]. До нащадків Бачмана належав рід арських князів [Ахметзянов 1991, 43].

Можливо, дані оповіді про Бачмана відображала якесь природне явище. Вільгельм Рубрук у описі народів та міст Поволжя згадує про місто Суммеркент, яке іноді було повністю оточене водою внаслідок припливів, а при відпливах до нього можна було пройти суходолом. Він також згадував, що монголи перед тим як здобути місто тримали його у облозі протягом вісьмох років. Основним його населенням було названо аланів та сарацинів [Рубрук 1957, 185]. Нижнє Поволжя ще відоме у історичних хроніках, як Саксін [Федоров-Давыдов 1969, 253–261]. Не виключено, що Ақтуба знаходилась у низів'ях Волги, звідки один з її рукавів і міг отримати назву. Г.Федоров-Давидов вважає, що під назвою саксінів мусульманським авторам були відомі нижньоповолзькі кипчаки [Федоров-Давыдов 1969, 253–261].

Необхідно зауважити, що серед кипчацьких племен у арабських та східнослов'янських джерелах не згадувались саксини. Укладач Лаврентіївського літопису при описі монгольського походу у Нижнє Поволжя згадував половців та саксінів окремо [Лаврентьевская летопись 1962, 453]. Абу Хамід ал-Гарнаті та Закарія Казвіні, повідомляли, що у Саксині мешкало кілька десятків родів огузів [Федоров-Давыдов 1969, 254; Гарнаті 1971, 27]. Серед його населення хроністи також згадували хозар, огузів, суварів та волзьких болгар і усі вони були мусульманами [Федоров-Давыдов 1969, 254]. Російський дослідник Д. Васильєв стверджує, що матеріальна культура саксінів формувалась на основі огузької та болгарської матеріальних культур [Васильев 2006, 22–28]. Арабські, перські та східнослов'янські джерела не ототожнювали кипчаків та саксінів.

Автор Лаврентіївського літопису згадував, що у 1232 р. у волзьких болгар шукали захисту саксини та половці [Лаврентьевская летопись 1962, 453]. Монгольський літописець вказував, що Субедей зустрічав відчайдушний опір з боку народів Східної Європи, зокрема сесутів (саксінів) [Сокровенное сказание монголов 2002,

146, 148]. Рашид ад-Дін повідомляв, що Угедей невдовзі після того як став ханом послав Кокочая та Субедея проти кипчаків, саксинів та болгар [Рашид ад-Дин 1960, 20–21].

Деякі хроністи мусульманського світу приписували завоювання, які були здійснені за Бату-хана його великому діду – Чингізхану. Вассаф, Хамдаллах Казвіні та Абу-л-Газі вказували, що землі Болгару та Саксину Чингіз-хан віддав у володіння своєму старшому сину Туші (Джучі) [Тизенгаузен 1941, 80, 91, 204]. Анонімний автор Таємної Історії монголів повідомляв, що асутів (алан) та сесутів (саксинів) було остаточно підкорено під час походу на захід військ царевичів Бату, Бурі, Гуюка та Мунке [Сокровенное сказание монголов 2002, 148].

Р. Почекаєв та Л. Черепнін стверджували, що монголи завоювали Саксін, ще у 1229 р. [Почекаєв 2006, 96. ; Черепнин 1977, 190]. Натомість В. Каргалов вказував лише на те, що монголи лише потіснили саксинів та половців (кипчаків) [Каргалов 1967, 67]. Б. Греков повторив дані Лаврентіївського літопису про втечу саксинів та кипчаків до волзьких болгар [Греков, Якубовский 1950, 207].

Т. Султанов стверджує, що Саксін був завойований у 1229 р. [Султанов 2006, 206]. А. Халіков та І. Халіуллін припускають, що монголи вдерлись у Нижнє Поволжя у 1232 р. Остаточне підкорення Саксину дослідники датували 1237 р. і пов'язували з операцією Мунке та Бучека проти Бачмана [Халіков, Халиуллин 1988, 9–11, 17]. І. Халіуллін у іншій студії вказує на те, що монголи здобули Саксін лише у 1236 р., хоча і зайняли Нижнє Поволжя вже у 1232 р. [Халиуллин 1988, 24–25]. Л. Де Хартог вважає, що деталі кампанії Субедея у Нижньому Поволжі нам невідомі [де Хартог 2007, 217]. Д. Ісхаков та І. Ізмайлов стверджують, що монгольське просування на захід та північ було зупинене відчайдушним опором кипчаків та волзьких болгар [Ісхаков, Измайлов 2000, 50].

Нам невідомо чи у 1232 р. Чингізиди завоювали Саксін. Угорський домініканець Ріхард подорожуючи Східною Європою не зафіксував монголів західніше Волги, але вказував, що у Аланії він не знайшов провідників, оскільки татари були поблизу [Аннинский 1940, 79–81]. Плано Карпіні вказував, що сакси (саксини) чинили запеклий опір монголам і відбивали їх штурми, щоправда не датуючи цих подій [Карпини 1957, 57–58].

Ми можемо стверджувати, що Нижнє Поволжя та Нижнє

Приуралля було окуповано монголами від 1232 р., однак Саксін не був остаточно підкорений аж до Великого Західного походу. Свідчення перських та китайських джерел про втечу Бачмана на острів коло моря дозволяють локалізувати місце його останньої битви з монголами у дельті Волги, тобто на території Саксину [Тизенгаузен 1941, 24, 35–36; Храпачевский 2004, 375, 503; Бичурин 2005, 200–201]. У такому випадку влада монголів над Нижнім Поволжям не була стійкою.

Тривала боротьба народів Поволжя проти монголів може бути пояснена тільки об'єднанням зусиль усіх народів регіону у боротьбі проти монголів. У зв'язку з цим цілком можливо те, що Бачман дістав притулок у Саксині і разом із волзькими булгарами та саксінами воював проти Чингізидів. Окремі його набіги на монголів могли бути успішними. Однак фортуна могла сприяти йому тільки до Великого Західного походу, коли у Поволжя вдерлись основні сили Чингізидів.

Юліан повідомляючи про те, що монгольські війська вийшли на кордон Русі, вказував, що вони вже підкорили Сасцію та Фулгарію, а також напали на Ведін, Меровію, Пойдовію, царство морданів [Аннинский 1940, 85]. Таким чином угорський домініканець описав події, які відбулись до кінця осені 1237 р. Якщо вірити свідченням Юань-ші то сутички Бачмана з монголами мали місце на самому початку Великого Західного походу. Рашид ад-Дін згадував про них після оповіді про битву на річці Шайо та поряд із оповіддю про Баяна та Джику [Тизенгаузен 1941, 35]. Перський хроніст не дав чіткої хронології подій, але повідомляв, що після того як Бачман був вбитий Мунке разом із іншими царевичами вирушив проти Русі.

Суперечливість свідчень писемних джерел призвела до того, що експедицію монголів проти Бачмана дослідники датують від 1236 до 1240 рр. С. Плетньова та Г. Федоров-Давидов не вказують, коли саме відбувалась військова монгольська експедиція проти асів та кипчаків [Плетнева 1990, 178–179; Федоров-Давыдов 1966, 231–232]. М. Джіоев та Т. Султанов вважають, що страта Бачмана мала відбутись не пізніше літа 1237 р. [Джіоев 1982, 13; Кляшторный, Султанов 2004, 206; Султанов 2006, 207–208].

Л. Черепнін стверджував, що Бачман воював проти монголів у 1237 р. [Черепнин 1977, 192]. О. Якубовський був схильний вважати, що під час монгольського вторгнення у Європу у них в

тилу повстали народи Поволжя, у тому числі й кипчаки [Греков, Якубовский 1950, 58–59]. Л. Гумільов висловив припущення про те, що монголи перемогли Бачмана у 1236 р. і локалізував війська останнього у Волзькій дельті [Гумилев 2002, 205]. О. Бубенок стверджує, що вищезгадані вожді асів та кипчаків протистояли монголам на Середній Волзі [Бубенок 2004, 40–45]. А. Григор'єв вважає, що Бачман зазнав поразки у 1236 р, однак не конкретизує місце де це відбулось [Григорьевы 2002, 189].

Р.Храпачевський стверджує, що дані події мали місце у 1238–1239 рр., тобто під час кампанії проти аланів та придушення повстання мордві й схильний локалізувати володіння Бачмана у прикаспійських степах або у Нижньому Поволжі [Храпачевский 2004, 353–354]. Є. Миськов та Р. Почкаєв вважають, що Бачмана було переможено не раніше весни 1238 р. чи у 1240 р. [Почкаев 2006, 112; Мыськов 2003, 28]. А. Халіков та І. Халіуллін запропонували гіпотезу про те, що Бачман разом із саксінами у Нижньому Поволжі воював проти монголів протягом літа 1237 р. [Халиков, Халиуллин 1988, 17].

Т. Ольсен зробив припущення, що Бачмана було переможено у 1236 р. на північному березі Каспійського моря [Allsen 1983, 5–24]. Дж. Феннел вважає, що монголи придушили опір народів Поволжя до осені 1237 р. [Феннел 1989, 116–117, 125]. Л. де Хартог стверджує, що Мунке подолав опір поволзьких кипчаків взимку 1236/1237 рр. [де Хартог 2007, 218]. Таким чином у західній історіографії поширене переконання у тому, що монголи перемогли кипчаків напередодні вторгнення на землі Русі одночасно з підкоренням Волзької Булгарії або невдовзі після цієї події.

На нашу думку монголам необхідно було забезпечити свій тил на початку Великого Західного походу. Вище ми вже наводили свідчення того, що проти Бачмана воював Субедей. Поряд з цим ми маємо розлогу оповідь про те, що саме Мунке знищив військо Бачмана. Так, хто ж насправді воював у Нижньому Поволжі? На це питання неможливо відповісти не врахувавши особливості висвітлення монгольського завоювання Дашт-і Кипчак у китайській хроніці.

Сяньцзуну (тобто Мунке) був приписаний похід проти кипчаків Інаси на чолі якого насправді перебував або Джучі-хан або Субедей [Насави 1996, 48–50; Бартольд 1963, 436]. Експедицію у степи східних кипчаків напередодні зіткнення з хорезміяцями

ми мали доручити тільки досвідченому і вмілому полководцю. Найбільше такій ролі відповідав Субедей-багатур. За свідченнями Юань-ші саме він здійснив перший розвідувальний похід у східну частину Дашт-і Кипчаку [Храпачевский. 2004, 499]. Мунке на момент війни з хорезмійцями ще не мав достатнього досвіду військових операцій.

Стосовно ж подій Великого Західного походу, метою якого передусім було підкорення кипчаків то дані китайських хроністів свідчать про те, що формальним керівником його був Бату, але військове командування знаходилося у руках Субедея [Храпачевский 2004, 503]. Останній і мав розробити план розгрому військ народів Східної Європи.

Субедей-багатур послав на пошук Бачмана тумени Мунке та Бучека. Дії цих царевичів було лише частиною більш значної кампанії і тому не були відзначені у арабських та європейських джерелах. Те, що вищезгадані царевичі належали до династії Толуїдів, і зумовило розлоге висвітлення їх звершень у перських хроніках.

Рашид ад-Дін від імені Бату-хана вказував, що "Каан (Угетай) его (Менгу-каана) с братом его (Угетая) Кульканом, с Гуюком, со мною, Бату и с уругом Джучи разом отправил у землю Кипчакскую и находящиеся в тех краях владения, для завоевания их, и он (Менгу-каан), покорив и усмирил племена ольбурлик и кипчаков и племена Уркасакана (вар.: Вазукинакан, Вазуфиакана) и черкесов, захватил вождя кипчакского Бачмана, предводителя черкесского Тукбаша, предводителя асского Иджиса. Город Маркерман взял (также) Менгу-каан, произвёл избиение и грабёж и подчинил" [Тизенгаузен 1941, 36].

Применшувались здобутки Джучидів. Для порівняння, звершення Берке описані куди менше ніж дії Мунке. Перський хроніст вказував тільки, що цей Джучид взяв у полон кипчацьких вождів Арджумака, Куранбаса, Капарана яких дослідники вважають полководцями кипчацького хана Беркуті [Тизенгаузен 1941, 37].

Коротко згадано і про звершення Шибана, хоча той вніс значний успіх у справу загального успіху Великого Західного походу, як у Дашт-і Кипчак так і у Центральній Європі. Бату на думку Рашид ад-Діна не міг здобути місто Кіф Матішка (Кісель Іске, тобто Козельськ) протягом двох місяців, але коли до нього підійшли сили Кадана та Бурі місто було здобуто за три дні [Тизенгаузен 1941, 37].

До свідчень перських хроністів, що Бачман підняв повстання проти монголів, треба підходити вкрай обережно. Беручи до уваги той факт, що наприкінці 1237 р. війська Чингізидів підійшли до кордонів Русі і знаходились поблизу Володимиро-Суздальського та Рязанського князівств вони мали перед тим забезпечити собі тил у Поволжі [Аннинский 1940, 86].

Для прикриття корпусу, який згодом здійснив завоювання Північно-Східної Русі у Дашт-і Кипчак залишились загони Берке, Шибана, Бучека та Бурі. Контроль над степовими просторами був життєво важливим для Чингізидів, які відправились у Великий Західний похід. Саме через Дашт-і Кипчак у Центральну Європу до Бату та Субедея у 1242 р. дійшла звістка про те, що великий хан Угедей помер. Майже неможливо те, що Гуюк та Мунке повернулись би безпечно у Монголію через величезні неконтрольовані та бунтівні простори. На нашу думку під час Великого Західного походу монголи налагодили систему сполучення з Монголією.

Характерно, що повстання кипчаків, яке мало місце у Східній Європі під час того як основні сили Чингізидів перебували у Центральній Європі було придушене силами усього двох загонів під командуванням Кутана та Сонкура [Тизенгаузен 1941, 38]. Резервні сили Джучидів, які від початку не приймали участь у Великому Західному поході, допомагали останнім забезпечити новий порядок у Дашт-і Кипчак.

Бату, Берке, Бурундай та Субедей не повертались на цілком неосвоєні простори і не розбудовували державу на пустому місці. До того як вони повернулись з походу стан окупації на цих землях підтримували сили улусу Джучі. Таким чином керівники Великого Західного походу отримували підкріплення з Середньої Азії, тобто регіону найближчого до театру військових дій. У 1237/1238 рр. навіть теоретично не було можливості того щоб під час перебування монголів на території Північно-Східної Русі Бачман підняв повстання. Монголи мали перемогти кипчаків Бачмана або одночасно із підкоренням булгар, або невдовзі після цього. Тези західних дослідників дістають підтвердження у джерелах. Якщо Бачман і був переможений монголами то це мало відбутись до вторгнення на Русь.

Необхідно звернути увагу на участь колаборантів у монгольських завоюваннях. Джерела свідчать про те, що частина населення Поволжя співпрацювала з монголами. Це були булгарські

володарі Баян та Джику [Тизенгаузен 1941, 35] та ймовірно ще багато невідомих у історії вождів, яких китайський хроніст назвав хабічі [Храпачевский 2004, 503].

Під час війн у Середній Азії на бік монголів переходили кипчаки. Перші монгольські походи у Дашт-і Кипчак призвели до того, що частина кочової аристократії перейшла на службу до Чингізидів. Нам відомо, що один із нащадків згаданого у "Юань-ші" хана Інаси відомий під ім'ям Тутука (Тутуха) став керівником відділу імператорської гвардії [Кадырбаев 1990, 97–98].

Деякі кипчацькі хани перебували при дворі Чингіз-хана та його наступників. Так згаданий у Рашид ад-Діна, хан Куджек був старійшиною тих, хто тримав парасольку над Чингіз-ханом. Був слугою у монгольського хана і його син Кумурбіш-Куніджі [Рашид ад-Дин 1952, 151; Кляшторный, Султанов 2004, 218].

Кипчак Кутуз прославився під час війни з чжурчженями у Північному Китаї. Кучунь служив безпосередньо у війську Субедея, яке воювало не тільки у Дашт-і Кипчак [Кадырбаев 1990, 46]. Наступне покоління кипчаків-колаборантів також відзначились на службі у монгольських імператорів. Найбільш відомі з них Тутуха, Сідур, Ульчейбадур, Байтімур, Кучебадур, Хасан [Кадырбаев 1990, 98–102]. Сідур, Хасан, та Ульчейбадур воювали проти китайців, а Тутуха, Байтімур та Кучебадур прийняли участь у війні Хубілая проти кочової знаті Монголії [Кадырбаев 1990, 98–102].

Татарське джерело, яке вказує на походження роду арських князів від Пачман-салтана (тобто Бачмана), надає інформацію, яка непрямо підтверджує свідчення наведені китайськими хроністами. Беручи до уваги вищенаведені факти, нам видається ймовірним припущення Є. Кичанова про участь Бачмана у поході військ Чингізидів проти Русі [Кычанов 2002, 79–80]. Відсутність його біографії у Юань-ші можна пояснити тим, що він не перейшов на службу до монгольських імператорів Китаю. У китайській хроніці наявна тільки біографія Джучі та стислий перелік його спадкоємців від Бату до Узбека у якому відсутні такі відомі хани Берке та Телебуга [Кычанов 2001, 31–35]. Життєписи окремих Джучидів відсутні у ній, не кажучи вже про представників родоплемінної аристократії Улусу Джучі.

Навики та вміння Бачмана, ймовірно, у подальшому використовували Джучиди. Не виключена можливість того, що він серед

багатьох невідомих вождів підвладних монголам племен загинувдесь на території Східної або Центральної Європи, а його нащадки посіли його місце у імперській ієрархії.

Ан-Нувайрі та Ібн Халдун вказували на те, що кипчацьке плем'я токсоба воювало на боці монголів [Тизенгаузен 1884, 540–541]. Бачман, який до того воював проти Чингізидів, приєднавшись до монгольського війська міг увійти до правлячого прошарку Улусу Джучі, який почав формуватися якраз під час Великого Західного походу. Інакше складно пояснити чому його рід міг вижити на протязі багатьох століть під владою іноземної династії. Подібно вождям токсоба він мав опинитися серед інших представників родоплемінної знаті Дашт-і Кипчаку доби панування Джучидів.

Щодо генеалогії Бачмана існують різні гіпотези. Рашид ад-Дін вказував, що він походив із племені ольбурлік (ölberlik (цей етнонім згадується Фахр ад-Діном Мубаракшахом під тією ж назвою (ölberlik)). Дзузджані, Абу Хайан та ан-Нувайрі називали його ольбарі (ölberi), а ад-Дімішкі ольберлю (ölberlü) [Кляшторный, Творогов].

Щодо ідентифікації цього етноніму з якимось із кипчацьких вождівств у науці не існує загальноприйнятої думки. С. Ахінжанов пов'язав свідчення китайських та мусульманських джерел і стверджував, що Бачман належав до ільбарі – елітарної групи східнокипчацької конфедерації [Ахінжанов 1989, 231–232]. Т. Султанов вважає, що він походив з західнокипчацького племені ельборілі та був ханом передкавказьких кипчаків, кочів'я яких простягались від Азовського до Каспійського моря [Кляшторный, Султанов 2004, 206]. Б. Кумєков олборілік/ольбурлік/олборілі ототожнював із племенем борілі – найбільш могутнім племенем східної частини Дашт-і Кипчак [Кумєков 1990, 119, 127]. Киргизський дослідник Р. Абдуманатов вважає, що Бачман походив із племені бурджогли. Він також висловив гіпотезу про те, що воно було відоме у джерелах, як ельбурі/ільбарі/ольбурлік/бурджогли/бурчевичі і мало західнотюркське або тюргешське походження [Абдуманатов 2002, 153–157].

С. Плетньова [Плетнева 1990, 178] та Р. Кузєєв [Кузєєв 1974, 179] припускають, що ольбурлік – це плем'я бурджогли [Тизенгаузен 1884, 541]. За цією гіпотезою Бачман перекочував з берегів Дніпра до Волги. Р. Храпачевський [Храпачевский 2004, 353–354] та Дж. Феннел [Феннел 1989, 116–117, 125] схильні вважати, що Бач-

ман походив із західнокипчакських степів, щоправда, не вказуючи ханом якого з державних об'єднань кочівників він би міг бути.

Т. Ольсен вважає їх групою східних кипчаків П. Голден припускає, що ольбурлік/ольбурі/ільбарі домінували у східній частині Дашт-і Кипчак, а також були вимушені приймати участь у кампаніях монголів [Golden 1986, 5–29; Allsen 1983, 5–24].

На користь причорноморського походження Бачмана мала б свідчити башкирська легенда, яка була повідомлена башкирським родовим старійшиною П. Ричкову у XVIII ст. Її головний герой – ногайський хан Басман рятуючись від пошесті відкочував із Малої Татарії, яка знаходилась неподалік від Криму, до Яїка і до гирла Сакмари (суч. р. Самари у Російській Федерації), де засновує свою ставку Актуба. У цій же легенді Крим виступає, як батьківщина ногайців [Рычков 1896, 69]. Від Бачмана ведуть свій родовід башкири роду бушман-кипчак [Кузеев 1974, 53–59, 114, 179]. Башкирські роди кипчакського походження вважають, що їх батьківщина знаходилась на Кубані [Башкирские шежере 1960, 95, 108]. Можливо у башкирській легенді про переселення кипчаків у Приуралля було модернізовано етнічну номенклатуру й кипчаків було у ній замінено на ногайців.

Однак у хроніках не було зафіксовано переселення кипчаків з причорноморських степів у Поволжя. Куди більш ймовірною була еміграція кипчаків із західноказахських степів. Абу-л-Газі вказував про масову втечу кипчаків до іштяків після того як Джучі здобув Гургандж (Ургенч) [Кононов 1958, 44]. Іштяками тюрки називали не тільки хантів, а й башкир. Саме за часів панування Джучидів у західноєвразійських степах на територію Башкирії відбувалось переселення значної кількості кипчаків із приаральських та прикаспійських степів.

Частина з них могла мігрувати за Урал або Волгу. Це мали бути ільбарі. Цих втікачів власне і мав очолити Бачман. Монголам також активно протидіяли кангли. Абу-л-Газі повідомляв про похід Джучі з Хорезму проти кипчаків, які були змушені в свою чергу відкочувати у володіння іштяків [Кононов 1958, 44]. Таким чином на момент завоювання башкир (1236/1237 р.) мало минути приблизно 15 років від початку війни мешканців так званої Великої Угорщини з монголами [Аннинский 1940, 85].

Після того як Субедей та Джебе у 1223 р. воювали з русинами та волзькими булгарами, вони мусили пройти Приураллям та

землями сучасного західного Казахстану. У біографії Субедея вказівка на зіткнення з канглами, територію кочування яких дослідники здебільшого розміщують у Західному Казахстані, міститься після оповіді про Калкську битву [Храпачевский 2004, 522].

Однак це не призвело до їх підкорення, оскільки ще у 1228 р. монгольський хроніст розглядав канлінів, як ще не підкорене плем'я [Сокровенное сказание монголов 2002, 146]. Підкоренню кипчаків Східного Прикаспію завадила війна Чингіз-хана проти тангутів. Тільки після її завершення монголи змогли поновити експансію на захід і відправити війська на завоювання Ірану, Закавказзя, Волзької Булгарії та Дашт-і Кипчак. Кангли та ільбарі, які не бажали ставати підданими Чингізидів, були змушені мігрувати з приаральських степів. Одним із їхніх вождів і був Бачман.

На відміну від більшості сучасних йому кипчацьких аристократів він не мав значних сил і його військ збільшувались лише за рахунок тих, хто не бажав коритися монголам. Останніх перські хроністи називали заколотниками та втікачами. Подальша експансія монголів на захід примусила народи Поволжя виступити спільним фронтом проти них. Вище вже наводились свідчення того, що кипчакам у їх боротьбі з завойовниками допомагали саксини, волзькі булгари та аси. Тільки разом вони могли впродовж тривалого часу чинити ефективний опір монголам.

До Великого Західного походу війна мала характер взаємних набігів, які не призводили до якихось значних наслідків. Театром бойових дій у 1236–1237 рр. був увесь Поволзько-Приуральський регіон. Бачман вів партизанську війну і як повідомляв Джувейні до нього приєднувались усі, хто не бажав коритись Чингізидам [Тизенгаузен 1941, 24]. Знищення військ цього кипчацького вождя було одним із основних завдань східноєвропейської кампанії.

Проти Бачмана було відправлено один із корпусів війська Чингізидів. Його очолював Субедей, а під його командуванням знаходились багато царевичів. Для того, щоб замкнути Бачмана на острові у дельті Волги монголи влаштували облогу на кипчаків у Поволжі. Спираючись на дані татарської генеалогії та Юань-ші ми можемо стверджувати, що Бачман не був страчений монголами. Він приєднався до монгольського війська і воював проти Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств. Його нащадки увійшли до правлячого класу Улусу Джучі, як представники місцевої родо-племінної знаті.

Пошуки кипчацького вождя здійснювались як сухоходом так і на воді. Знайшовши його монголи подолали опір ільбарі та інших кипчаків. Перемога над Бачманом у 1237 р. була водночас і завершенням тривалої боротьби з східними кипчаками (ольбурлік/ ільбарі та канглами) і одним із перших етапів Великого Західного походу.

ЛІТЕРАТУРА

Абдуманов Р. А. К вопросу происхождения кыргызского племени Азык // **Международная научно-практическая конференция "Актуальные проблемы истории Саяно-Алтая и сопредельных территорий"**, 6–12 сентября 2001 г. Абакан, 2002.

Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический архив. Т. III. М., 1940.**

Арсланова А. А. Остались книги от времён былых... Казань, 2002.

Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989.

Ахметзянов М. И. Татарские шеджере (исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах по спискам XIX–XX вв.). Казань, 1991.

Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // **Сочинения. Т. I. М., 1963.**

Башкирские шежере / Сост., пер. текстов, введ. и коммент. Р. Г. Кузеева. Уфа, 1960.

Бичурин Н. (о. Иакинф). История первых четырёх ханов из дома Чингисова // **История монголов. М., 2005.**

Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде. К., 2004.

Васильев Д. В. Местоположение и население города Саксин // **"Великие реки и мировые цивилизации". Материалы Международной научной конференции 7–9 сентября 2006 г. К 450-летию со дня основания Астрахани. Астрахань, 2006.**

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). Публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. М., 1971.

Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия та-

тар. История южнорусских степей IX–XIII века. Монография. К., 1884.

Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. **Золотая Орда и ее падение.** М.–Л., 1950.

Григорьев А. П., Григорьев В. П. **Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование.** СПб., 2002.

Гумилев Л. Н. **Поиски вымышленного царства.** М., 2002.

Лео де Хартог. **Чингисхан. Завоеватель мира.** М., 2007.

Джиоев М. К. **Алания в XIII–XIV вв. Автореферат диссертации ... кандидата исторических наук.** М., 1982.

Иванич М. **”Дафтар-и Чингиз-наме” как источник по истории кочевых обществ // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223–1556.** Казань, 2001.

Исхаков Д. М. **Родословные и эпические произведения как источник изучения истории сословий Улуса Джучи и татарских ханств // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223–1556.** Казань, 2001.

Исхаков Д. М., Измайлов И. Л. **Этнополитическая история татар в VI-первой четверти XV в.** Казань, 2000.

Кадырбаев А. Ш. **Тюрки и иранцы в Центральной Азии и Китае XIII–XIV вв.** Алма-Ата, 1990.

Джиованни де Плано Карпини. **История монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А. И. Маленна. Ред., вступит. ст. и примеч. Н. П. Шастиной.** М., 1957.

Каргалов В. В. **Внешнеполитические факторы развития Феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники.** М., 1967.

Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. **Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье.** СПб., 2004.

Кляшторный С. Г., Творогов О. В. **Ольберы // Энциклопедия ”Слова о полку Игореве”.** <http://feb.web.ru/feb/slovinc/es/es2/es2-2221.htm>.

Кононов А. Н. **Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского.** М.–Л., 1958.

Кузеев Р. Г. **Происхождение башкирского народа.** М., 1974.

Кумекоев Б. Е. **Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 2.** М., 1990.

Кычанов Е. И. О некоторых обстоятельствах похода монголов на запад (по материалам "Юань-ши") // Тюркологический сборник, 2001. М., 2002.

Кычанов Е. И. Сведения из "Истории династии Юань" (Юань ши) в Золотой Орде // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223–1556. Казань, 2001.

Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 1. М., 1962.

Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>.

Мыськов Е. П. Политическая история Золотой Орды. Волгоград, 2003.

Мыськов Е. П. Рассказ о Бачмане // Нижневолжский археологический вестник. Выпуск 3. Волгоград, 2000.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насаби. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З. М. Буниятова. М., 1996.

Плетнева С. А. Половцы. М., 1990.

Почекаев Р. Ю. Батый. Хан, который не был ханом. М., 2006.

Рашид ад-Дин. Собрание летописей. Т. I. Кн. 1 / Пер. с перс. Л. А. Хетагурова. Ред и примеч. А. А. Семёнова. М.–Л., 1952.

Рашид ад-Дин. Собрание летописей. Т. II. / Пер. с перс. Ю. П. Верховского, прим. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И. П. Петрушевского. М.–Л., 1960.

Рычков П. И. История Оренбургская (1730–1750). Оренбург, 1896.

Сокровенное сказание монголов / Перевод С. А. Козина. М., 2002.

Султанов Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. М., 2006.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузеном и обработ. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. М.–Л., 1941.

Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Казань, 1972.

Феннел Дж. Кризис Средневековой Руси. 1200–1304. М., 1989.

Федоров-Давыдов Г. А. Город и область Саксин в XII–XIV вв. // Древности Восточной Европы. М., 1969.

Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. М., 1966.

Халиков А. Х., Халиуллин И. Х. Основные этапы монгольского нашествия на Волжскую Булгарию // Волжская Булгария и монгольское нашествие. Казань, 1988.

Халиуллин И. Х. О монгольском походе на Волжскую Булгарию // Волжская Булгария и монгольское нашествие. Казань, 1988.

Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. М., 2004.

Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1977.

Allsen T. Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 3. Wiesbaden, 1983.

Golden P. Cumanica II: The Olberli (Olperli): the fortunes and misfortunes of an Inner Asian nomadic clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 6. Wiesbaden, 1986.

Hammer-Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: Der Mongolen in Russland. Pesth, 1840.

D'Ohsson A. C., Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan. T. I–IV. La Haye – Amsterdam, 1834–1835.